

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ОСВІТИ

УДК 37.015.311:572

І.П. АНОСОВ, М.В. ЕЛЬКІН

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ ЯК ФАКТОР ГАРМОНІЙНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкрито антропологічні засади процесу виховання, які доводять, що врахування біологічних, соціальних і духовних чинників у виховному процесі сприяє гармонійному розвитку особистості.

Ключові слова: антропологічний підхід, педагогічна антропологія, виховання, апперцепція, амбівалентність, антропологічний світогляд.

Людина формується і розвивається у результаті впливу багатьох факторів, які безпосередньо впливають на неї. При цьому сама людина не є пасивною істотою, вона виступає як суб'єкт свого формування і розвитку. Процес взаємодії біологічних, духовних і соціальних чинників, які впливають на формування людини, не може бути стихійним. Потрібна науково обґрунтована система виховних впливів на особистість дитини. Така система має спиратися на антропологічні засади, які лежать в основі процесу виховання. К. Ушинський надавав великого значення антропологічному підходу у вихованні, стверджуючи, що межі виховної діяльності зумовлені духовною і фізичною природою людини й тим суспільним середовищем, в якому людині доводиться жити [7, с. 254].¹

У Національній доктрині розвитку освіти визначено стратегічні завдання національного виховання, які передбачають усебічний розвиток, гармонійність і цілісність особистості, розвиток її здібностей та обдарувань, збагачення на цій основі інтелектуального потенціалу народу, його духовності й культури, виховання громадянина, здатного до самостійного мислення, суспільного вибору і діяльності, спрямованої на процвітання України [5, с. 4]. Тому процес виховання варто розглядати на засадах “людиноцентризму” як вияв турботи про всебічний розвиток людини, становлення її як вільної особистості.

Антропологічний підхід розглядається як один із найважливіших методологічних основ педагогіки.

У філософсько-педагогічній думці проблема антропологічного осмислення освітньо-виховного процесу була висвітлена у творчій спадщині М. Гоголя, В. Зеньковського, Г. Сковороди, К. Ушинського, П. Юркевича. Узагальнено основні антропологічні положення про діалектику внутрішнього і зовнішнього світу людини (Г. Сковорода); про недостатність природних якостей людини і важливість освіти та виховання як засобу духовного розвитку, про людську сутність як безупинне самооновлення, самовдосконалення (М. Гоголь); про необхідність встановлення в освіті суб'єкт-суб'єктних виховних відносин, коли виникає гармонія психологічної та моральної свободи, що виражається у здатності до самоперемоги і самовдосконалення; про відповідність виховання й освіти природі дитини, культурі (дійсне) й ідеалу (належне) (П. Юркевич); про природу й своєрідність людської

психіки, душі й феноменологічну багатоманітність (В. Зеньковський); про розвиток цілісної особистості під провідним впливом єдності виховання і навчання (К. Ушинський). П. Блонський, А. Макаренко, В. Сухомлинський намагалися визначити предмет педагогіки й сутність виховання, роль спадковості у формуванні особистості. Значна увага приділялась виховній ролі колективу, духовного середовища, питанням співвідношення біологічного і соціального в людині тощо.

У 60–70-х рр. XX ст. поширенням в освіті ідей педагогічної антропології займалися зарубіжні дослідники: Р. Бенедікт, О. Больнов, Й. Дерболав, Р. Лохнер, М. Мід, Г. Рот та ін. Серед сучасних учених проблему антропологізму в освіті вивчали російські (Б. Бім-Бад, В. Зінченко, М. Култаєва, Л. Лузіна, В. Максакова, Б. Мещеряков, Т. Стефановська, В. Табачковський, В. Шинкарук та ін.) та українські (І. Зязюн, С. Карпенчук, В. Моргун, О. Невмержицький, О. Сухомлинська, Т. Троїцька та ін.) дослідники.

Наукові розвідки того чи іншого аспекту антропологізму в контексті освітніх змін досліджували Б. Ананьєв, П. Каптерев, К. Корсак, С. Кривих, В. Куліков, А. Огурцов, І. Підласий, І. Радіонова, Л. Рахлевська, А. Репринцев, В. Сластьонін та ін.). Усі дослідники вважали, що об'єктом педагогічної антропології є людина, котра навчається. У певний період життя людині були притаманні відповідні якості, які слід ураховувати у процесі виховання.

Впродовж усієї історії людства проблема виховання особистості залишається актуальною. У сучасній педагогічній науці виховання розглядається як спеціальна діяльність, метою і результатом якої є формування або зміна людини відповідно до соціального замовлення. Сьогодні недостатньо розглядати виховання лише як вплив на людину з метою використання її з погляду меркантильних потреб. Виховання необхідно розглядати як процес продуктивного розвитку особистості, що зберігає гуманну природу суспільства, створює умови для існування соціуму. Саме такий підхід пропонує сучасна педагогічна антропологія. Отже, дослідження проблем виховання має давню історію, але разом із тим, питання про сутність виховання з точки зору антропологічного підходу потребують подальшого вивчення.

Мета статті – проаналізувати антропологічні засади процесу виховання. Для досягнення мети нами окреслено таке коло завдань: 1) розкрити сутність виховання як антропологічного процесу; 2) довести, що виховання – це специфічна діяльність, яка відповідає природі дитини.

В. Максакова у своїй праці “Педагогічна антропологія” розуміє виховання як процес, який зберігає людську сутність будь-якого суспільства і створює умови як для розвитку суспільства в цілому, так і для продуктивного існування окремої людини [3, с. 96]. Навчально-виховну роботу з позиції педагогічної антропології Б. Бім-Бад визначає як цілісний процес, спрямований не тільки на засвоєння знань, розвиток свідомості, почуттів і волі, а й на вдосконалення тілесних, душевних і духовних потреб тих, хто навчається [1, с. 3]. Наведені визначення свідчать, що категорія виховання посідає важливе місце у педагогічній антропології.

Педагогічна антропологія розкриває виховання і як специфічний спосіб людського буття, і як специфічну діяльність, що має надзвичайну цінність для людини [3, с. 158]. Виходячи з цього, сутність виховання як антропологічного процесу полягає у такому:

1) виховання відповідає природі людини, її особистісним якостям. У зв'язку з тим, що людина здатна до самоаналізу, самопостереження, самооцін-

ки, самоконтролю, виховний процес набуває ефективності. Тільки людина, як духовна істота, може здійснювати пошук добра, істини, краси, ідеалу, керуватися совістю, соромом, відчуттям обов'язку, що дає можливість визначати механізми її виховання. У своєму житті людина завжди прагне до самовдосконалення, яке стимулюється і підтримується вихованням. Таким чином, у зв'язку з тим, що людина має потребу формувати у себе та інших моральні якості, волю, вміння аналізувати цей процес, вона схильна до виховання. Особливо чітко цей процес простежується у дитинстві. Потреба у вихованні через певний проміжок часу задовольняється, але здатність до виховання розвивається протягом усього життя;

2) виховання має цілісний і суперечливий характер. Воно спрямоване на окрему людину, виступає суттєвим фактом її індивідуального розвитку, але разом із тим залишається суспільним явищем. У його основі завжди лежить соціальна дія, що передбачає дію партнера у відповідь.

Виховання задовольняє не тільки видові потреби кожної людини – виховуватися і бути вихованим, але воно має задовольняти й потреби людського суспільства – мати вихованих громадян. Виховання завжди вирішує два завдання – одночасно і соціалізує, й індивідуалізує людину. До того ж виконує певні суперечливі функції відносно суспільства: і консервує суспільство, і змінює його. Дійсно, виховання, з одного боку, транслює традиційну культуру, сталий спосіб життя, звичні стереотипи, загальноприйняті цінності, знання, технології, а з іншого – воно створює зразки незвичних форм взаємодії людей, апробує нові соціальні моделі, впроваджує актуальні знання і новаторські технології. Виховання – це і майстерність, і мистецтво, воно містить творчий і алгоритмізований компоненти, що взаємопов'язані та взаємодоповнюють або навіть стримують один одного. К. Ушинський писав: “Виховання може багато, але не все” [7, с. 198];

3) людина одночасно виступає і об'єктом, і суб'єктом виховання. Це зумовлено певними особливостями людини, яка здатна не тільки відтворювати виховні цілі й умови, а й створювати їх, а також ставитися до себе як до предмета самовдосконалення. Отже, цілісність і парадоксальність виховання полягає в тому, що виховувати іншого можна тільки перевиховуючи себе [3, с. 48].

Важливо відзначити особливості трактування поняття “виховання” у широкому і вузькому значенні. У педагогічній антропології виховання у широкому значенні розуміється як стихійний вплив на людину природи і соціального середовища, як неусвідомлена передача культури від одного покоління до іншого. Ефективність виховання як глобального і синкретичного процесу залежить від культурно-економічного становища соціального середовища, від податливості конкретної людини до впливу природного і соціального середовища, від усвідомленості та міри прийняття нею позиції “вихованця”. За визначенням А. Мудрика, виховання (у середньому контексті) – це процес цілеспрямованого створення умов для розвитку людини [4, с. 134]. Він здійснюється державою, суспільними організаціями, окремими людьми – професійними і непрофесійними вихователями. Ефективність цих умов залежить від ціннісних пріоритетів конкретного суспільства, визнання ним певного типу особистості як бажаного, усвідомлення соціальної значущості виховного потенціалу середовища і виховної діяльності. Можна стверджувати, що зміст поняття “виховання” у широкому і середньому значенні диференціюється на сімейне, суспільне, релігійне, спортивне тощо. У вузькому значенні виховання – це спеціальна, особлива за змістом,

методами, технологіями діяльність “із вироблення людської цілісності” (О. Больнов). Змістом цієї діяльності є усвідомлений, цілеспрямований вплив на розвиток людини. Виховання у вузькому значенні здійснюється професійними учасниками освітнього процесу і визначає основний зміст будь-якої педагогічної діяльності. Саме таке виховання спрямоване на дітей, молодь, деякі групи дорослих людей. Ефективність виховання залежить як від професіоналізму і досвіду педагога, так і від його особистої активності, усвідомленості участі в процесі виховання дитини. Функція виховання полягає в мудрому регулюванні вихователями дії множини чинників суспільного життя (економічного, політичного, культурного, сімейного, побутового, освіти, ЗМІ, комунікативного, мікрогрупового тощо) на особистість у навчально-виховному процесі.

Таким чином, всі значення виховання взаємопов’язані між собою. Відомо, що виховання, в якому б значенні його не розглядали, впливає на людину цілісно: воно змінює і його тіло, і психіку, і духовну сферу. Воно заохочує і засуджує певну поведінку, надаючи людині інформацію про соціально сприятливі форми, способи і засоби задоволення своїх потреб. Виховання у будь-якому значенні пов’язане і з удосконаленням, і з нівелюванням індивідуальних особливостей, з компенсацією і корекцією як фізичних, так і психологічних, як поведінкових, так і духовних характеристик людини. Для педагогічної антропології найбільший інтерес становить виховання у вузькому значенні [3, с. 48].

Останні часом змінюються погляди на людину, її виховання і розвиток. На зміну абстрактно-об’єктивним моделям особистості приходять гуманітарне бачення людини у її цілісності, єдності тілесного і духовного. Поширення набувають ідеї самоцінності кожної особистості, наявності у неї унікального духовного і творчого потенціалу, потреби та здатності до самореалізації. Педагогіка сьогодні осмислює виховний процес як сферу “вирощування досвіду бути особистістю” (В. Серіков), як “піднесення душі, пробудження внутрішніх сил, які допомагають згадати про творчу природу особистості” (В. Букатов) [2, с. 56].

Антропологічний підхід озброює педагогів і батьків знаннями про них самих і про їх дітей, про навколишніх людей. Свого часу К. Ушинський писав про те, що вихователь повинен знати людину в сім’ї, у суспільстві, у різні вікові періоди її життя, за різних обставин, в єдності загального, особливого і окремого [7, с. 245]. Тому для побудови виховного процесу на антропологічній основі важливо враховувати вікові особливості, а також знати “душевний вік”, який визначає ступінь зрілості духовних якостей людини. Останній детермінований культурою, середовищем в якому виховується особистість, та її індивідуальним досвідом. Виховання спирається на знання особливостей вікових етапів життя людини. При цьому важливі суттєві характеристики не тільки психофізичного, а і духовно-морального формування дитини у різні періоди її життя.

Життєвий досвід дитини складається відповідно до механізму апперцепції. Це одне з ключових понять сучасної педагогічної антропології. Воно означає зумовленість сприйняття раніше усвідомленими знаннями, інтересами, звичками, усім змістом психічного життя людини. У ньому відображений той факт, що один і той самий вплив справляє неоднакове враження на різних людей. Причина полягає у наявності у кожній людині власного індивідуального досвіду. У зв’язку з цим, працюючи з дітьми, необхідно бути уважним до їх попереднього досвіду і внутрішнього життя, враховувати перший контакт із навколишнім сві-

том. Саме такі факти неминуче визначають весь подальший розвиток особистості та сприйняття нею найбільш складних і глибоких пластів культури.

Педагогічний процес проектується і здійснюється як створення умов для стимулювання та розвитку процесів самопізнання, самореалізації, самовиховання людини. Реалізація антропологічного підходу до виховання потребує привести зміст і форми діяльності дитини відповідно до її віку, життєвого досвіду, реакції на зовнішні впливи. Немає однакових дітей: одні відрізняються спокійним врівноваженим характером, чуйно сприймають зауваження, у відносинах із батьками й однолітками виявляють доброзичливість і поважне ставлення. Інші, навпаки, мають підвищену дратівливість, виявляють грубість у спілкуванні. Дитина певного типу потребує відповідного підходу з боку вихователя. Діти з урівноваженим характером легше залучаються до спільної діяльності, швидше реалізують себе та інтенсивніше розвиваються. Дитина з підвищеною дратівливістю потребує більш делікатного ставлення до себе, постійного стимулювання діяльності, підвищеної чуйності з боку дорослих.

Педагогічна антропологія традиційно виходить із постулату про двоїстий характер людської природи. На це свого часу вказували В. Бехтерев, П. Блонський, В. Зеньковський, К. Ушинський та ін. У людині виявляється складна взаємодія духовності і матеріальності. Дуалізм виявляється в амбівалентності почуттів, цінностей і ставлень. Суперечлива природа особистості виявляється на всіх рівнях її розвитку [2, с. 56].

П. Каптерев звернув увагу на індивідуальні недоліки дітей, які, на його думку, перебувають у тісному зв'язку із сильним якостями. Наприклад, різкість, грубість, впертість часто поєднуються з мужністю і працездатністю. Це відбувається тому, що негативні риси і достоїнства часто мають спільну основу – амбівалентну за своєю природою енергію особистості. Враховуючи діалектику дитячих достоїнств і недоліків, батькам з обережністю слід підходити до індивідуальних властивостей дитини [2, с. 58].

Висновки. В основі будь-якої норми, рекомендації, заборони містяться певні твердження про природу людини, суспільства, індивідуального і суспільного пізнання. Який пласт педагогічної культури ми б не взяли, в їх процес формування особистості. Сучасна педагогічна антропологія виховання розглядає як специфічний спосіб людського буття і як специфічну діяльність, що має надзвичайну цінність для людини. Антропологічний підхід у вихованні враховує гуманну природу суспільства, створює умови для розвитку соціуму, продуктивного існування кожної особистості. Він передбачає впорядковану взаємодію біологічних, соціальних і духовних чинників у структурі особистості. Таким чином, врахування цього підходу в процесі виховання сприяє гармонійному розвитку особистості.

Сучасне суспільство потребує педагога, який не просто добре знає певну науку, а володіє фундаментальними знаннями про людину, її виховання в ідеалі, про умови виховання тих, хто навчається, прагне і має здатність до цілісного самовдосконалення, а також до вдосконалення свого світогляду в напрямі його антропологізації. Більшість сучасних українських педагогів не мають розвинутого достатньою мірою антропологічного світогляду. Тому перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у розкритті механізмів формування антропологічного світогляду педагога, визначенні його складових.

Список використаної літератури

1. Бим-Бад Б. М. Педагогическая антропология : учеб. пособ. / Б.М. Бим-Бад. – М. : УРАО, 1998. – 149 с.
2. Воробьева К.Н. Антропологический подход к воспитанию / К.Н. Воробьева // Педагогика : науч.-теорет. журн. – 2007. – № 5. – С. 55–58.
3. Максакова В.И. Педагогическая антропология : учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.И. Максакова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.
4. Мудрик А.В. Социальная педагогика : учеб. для студ. пед. вузов / А.В. Мудрик ; [под ред. В.А. Сластенина]. – 7-е изд., испр. и доп. – М. : Академия, 2009. – 224 с.
5. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті // Освіта України. – 2002. – 23 квітня. – С. 4.
6. Невмержицький О.А. Виховання студентів ВНЗ в сенсі педагогічної антропології / О.А. Невмержицький // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” : зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 21. – С. 187–193.
7. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. Вибрані твори : в 2 т. / К.Д. Ушинський. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1. – С. 192–488.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2013.

Аносов И.П., Элькин М.В. Антропологический подход к процессу воспитания как фактор гармоничного развития личности

В статье раскрываются антропологические основы процесса воспитания, доказывая что учёт биологических, социальных и духовных составляющих в воспитательном процессе способствует гармоничному развитию личности.

Ключевые слова: *антропологический подход, педагогическая антропология, воспитание, апперцепция, амбивалентность, антропологическое мировоззрение.*

Anosov I., Elkin M. Anthropological approach to the process of education as a factor in the harmonious development of the individual

In article the author, revealing anthropological bases of process of education, proves that the accounting of biological, social and spiritual components of the educational process promotes the harmonious development of the personality.

Key words: *anthropological approach, pedagogical anthropology, education, apperception, ambivalence, anthropological worldview.*